

ВТОРИННА НОМІНАЦІЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ДІАЛЕКТОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ

У статті розглянуто теоретичне підґрунтя вторинної номінації, представлено погляди різних учених на це явище. На основі проведеного аналізу окреслено шляхи майбутніх студій у цій галузі.

Значне зацікавлення процесами номінації в цілому і вторинної зокрема припало на минуле століття у зв'язку із розвитком семасіології та ономасіології. Проте й сьогодні цей інтерес не тільки не згасає, а й з кожним роком помітно зростає.

Одна з комплексу проблем вторинної номінації – це оцінка продуктивності окремої лексичної групи, що виступає базою для творення вторинних, похідних назв. Такою групою лексем є соматизми – назви частин тіла, зокрема людини. Серед соматичної лексики українських діалектів особливу цінність має матеріал, зібраний у поліських говірках – одній із найбільш архаїчних діалектних зон Славії.

Метою статті є аналіз поглядів діалектологів щодо прийомів вивчення вторинної номінації та окреслення шляхів майбутніх студій у цій галузі.

Вторинна номінація – це складне і багатогранне явище. Свідченням чого є неоднозначність тлумачення самого терміна у лінгвістиці. З одного боку, вторинну номінацію тлумачать як процес "надання об'єкту ще однієї назви: з іншою мотивованістю і з певною спеціальною метою або як трансформацію попередньої назви об'єкта" [1: 386; 2: 50]. З іншого – її розглядають як використання матеріальної оболонки уже наявної одиниці (у нашому випадку лексеми) як назви іншої реалії [3: 336; 4: 73, 92], яке супроводжується появою в її семантичній структурі нової семми.

На нашу думку, обидва запропоновані визначення дещо однопланові, оскільки відводять місце вторинній номінації у сфері сема- чи ономасіологічних досліджень, тоді як у мовознавстві традиційно утвердився погляд на вторинну номінацію як явище, що розглядається на пограниччі семасіології та ономасіології, які вивчають його в різних аспектах.

Спільним для обох дефініцій є те, що в основу вторинної номінації покладено асоціативність людського мислення. При творенні вторинного номена встановлюються асоціації за подібністю чи суміжністю між ознаками елементів позамовного ряду, що вже відображені в семантичній структурі лексеми, і ознаками нового позначуваного, що називається шляхом переосмислення цього значення [3: 336].

Серед діалектологічних досліджень, дотичних до вивчення поставленої проблеми, слід відзначити праці П. Гриценка, В. Павела, М. Руг, В. Леснової, М. Поістогової та ін.

Важливою умовою появи і функціонування вторинної номінації є полісемія. Вона виникає в результаті "семантичного розширення структури лексеми, коли новими компонентами структури стають елементи інших семантичних полів", підставою для цього, як зазначає П. Гриценко, є "усвідомлювана мовлянами спільність або суміжність елементів лексичної системи" [5: 34]. Тому в мові весь час з'являються вторинні номені. Наслідком їх творення стає звуження чи розширення номінативного поля лексеми [5: 120-121].

Вчений поділяє вторинну номінацію на одно- та двонаправлену, представле ці типи номінації у вигляді формул. Часто вторинний номен є не єдиним найменуванням реалії, а дублетною назвою, яка функціонує поряд з іншою назвою цієї ж реалії ($a \rightarrow a^1b$, де a і b – первинні, a^1 – вторинний номен) [5: 121]. Випадків двонаправленої вторинної номінації (формула – $a^1b \rightarrow ab^1 - a^1b$) виявлено поки що небагато. Серед них автор наводить *гу¹ба/гриб* 'губа, частина тіла' і *гриб/гу¹ба* 'гриб' [5: 121].

Серед лексичних груп, які мають значний потенціал щодо творення на їх основі вторинних номенів, П. Гриценко відзначає "відсоматичні назви, похідні від *голов-*, *глаз-*, *ок(о)*, *рук-*, *ног-*" [6: 126]. Утворені від них вторинні номені "входять до складу географічної, ботанічної, будівельної, ткацької, землеробської, транспортної лексики, їх номінативні поля (і дериваційні гнізда) повністю охопити надзвичайно важко" [6: 126].

Зауважимо також про значну цінність для вивчення проблеми вторинної номінації монографії В. Павела "Лексическая номинация", у якій досліджено способи і види лексичної номінації на матеріалі молдавських говорів. Автор справедливо зазначає, що рівень вивчення "закономірностей номінації в конкретних мовах", їх діалектах є недостатнім [7: 3]. На підтвердження цього наведено міркування Ф. Філіна: "Не варто також забувати про те, що ... літературна мова і зараз поповнює і буде поповнювати свій словниковий склад із діалектних лексичних запасів, а тому лексика народних говорів має не лише теоретико-пізнавальне, але і практичне значення" [7: 5].

В. Павел указує, що "при виникненні нових, вторинних значень, із складу старих, первинних значень виділяється мотиваційна ознака, яка виконує функції внутрішньої, семантичної мотивації, як один з перших моментів у процесі позначення предметів" [7: 38]. Однак виникнення нових значень не обов'язково супроводжується творенням нових матеріальних одиниць (слів). Цей процес може супроводжуватися й повторним використанням "старої" звукової оболонки. Термін "вторинна номінація" дослідник використовує лише на позначення одного з варіантів назви семантичної деривації, останню він розглядає як інваріантну [7: 38]. Замість терміна "вторинний номен" В. Павел послуговується назвою "семантичний дериват" – актуальна одиниця "лексико-семантичного рівня, яка являє собою єдність позначуючого полісемантичного віртуального словесного знака (лексеми) і кожного з його похідних семантичних варіантів, взятих окремо" [7: 39]. Автор

звертає увагу й на ряд методологічно важливих моментів при дослідженні семантичних дериватів. До них, зокрема, відносить розмежування вихідних і похідних лексико-семантичних варіантів (ЛСВ), необхідність виявлення різного роду мотиваційних зв'язків (живих та тих, що вже відійшли) [7: 39]. Прикладом останніх може служити поява концепту 'відповідальність' у семантичній структурі лексеми *голова*, що простіше зрозуміти опосередковано, на підставі фразеологізму *на свою голову* у значенні 'на свою відповідальність' [8: 179-180] та *головою відповідати (відповісти, ручатися, ручитися)* 'брати на себе повну відповідальність' [СУМ II:110]. Очевидно, в основу творення цього значення лягла метафора за сутнісною ознакою – важливість цієї частини тіла і відповідної характеристики людини. Проте зв'язок, який чітко простежується між поняттями 'голова' – 'відповідальність', не дозволяє дати цілком переконливої відповіді про механізм його утворення, відповісти на запитання, яким чином компонент 'відповідальність' увійшов до семантичної структури лексеми *голова*. Тому появу наведеного значення кваліфікуємо як синтагматично зумовлену.

Отже, з одного боку, маємо констатацію залежності "на певному синхронному рівні" між ЛСВ у межах полісемантичного слова, з іншого – неможливість у ряді випадків однозначної відповіді на питання про її послідовність чи супідрядність, що супроводжується у свою чергу перетворенням одного з елементів семантичної структури на "ядерний" [7: 39].

При семантичній деривації В. Павел виділяє прямий і опосередкований типи переносу найменувань. Прямий перенос забезпечується перетворенням мовного знака, "який указує безпосередньо на ту чи іншу ознаку даного предмета ..." [7: 40]. Опосередкований перенос характеризується виділенням через порівняння спільних ознак двох предметів-понять. Учений наводить приклади повних ("пор. рос. *зуб* "частина тіла" > *зуб* "частина пили"...) і часткових ("зуб > *зубець*") опосередкованих переносних назв [7: 44]. Більш частотними є повні переносні назви. Серед основних типів образних переносів автор називає метафору, метонімію та її різновид – синекдоху. Він погоджується з думкою інших лінгвістів про кількісну перевагу метафоричних одиниць, акцентуючи увагу на необхідності розрізнення художньої і мовної метафори. Одним із найсуттєвіших недоліків при вивченні мовної метафори В. Павел уважає те, "що вчені мало зв'язують метафоризацію із складним механізмом мовної номінації" [7: 45]. Наводячи приклади метафоричних одиниць, він указує на принципову різницю між словами з переносним значенням і такими, що виникли в результаті образного переносу та сприймаються як єдино можливі назви тієї чи іншої реалії [7: 45]. Тобто однією з особливостей "функціонування в народних говорах семантичних найменувань типу метафоричних ЛСВ є те, що такі слова найчастіше сприймаються не як мовні одиниці з переносним значенням, а як звичайні слова з номінативним значенням" [7: 48]. Відтак мовці здебільшого не усвідомлюють їх переносності.

В. Леснова, наголошуючи на необхідності залучення до студій із теорії номінації матеріалів діалектної лексики, розглядає вторинну номінацію як один із найпоширеніших і найпродуктивніших способів номінації в українській мові. Обстоюючи ономасіологічний підхід [9: 113], вона указує на дублетність вторинних номенів, оскільки вони часто співіснують з попередніми (первинними), відрізняючись при цьому семантично, стилістично чи функціонально [6: 125].

Специфіка функціонування вторинних номенів у діалектній лексикі полягає в тому, що "у різних говірках одна й та сама лексична одиниця зовсім не обов'язково називає одне й те саме поняття, що зумовлено особливостями мовної свідомості діалектоносіїв – унаслідок різних асоціацій між реаліями виділенню як суттєвих підлягають неоднакові властивості тих самих реалій" [9: 118]. Наприклад, лексема *дрина*, крім первинного соматичного значення 'довге волосся на шиї і хребті диких тварин', відома у різних діалектах української мови із суттєво відмінною семантикою: у західнополіських діалектах із соматичною ('довге незаплетене волосся', 'дівоча зачіска, коли частина рівно підрізаного волосся спадає на лоб' [10: 109]), сільськогосподарською ('пропуск при косінні' [10: 109]) та будівельною ('верх, де з'єднуються сходи солом'яної покрівлі' [11: 37]); у степових діалектах – із топонімічною ('гребінь, продовгувате підвищення', 'острів на болоті продовгуватої форми' [12: 64]); у румунських – також сільськогосподарською ('пропуск при косінні' [13: 427]).

М. Поістогова звертається до висвітлення вторинної номінації у процесі дослідження мотивації флорономенів, фіксуючи номінативні моделі, їх репертуар, атрибути вторинності номенів [14].

Таким чином, підвищений інтерес мовознавців, зокрема діалектологів до процесів номінації зумовлює потребу звернення до інтегрального підходу в дослідженні, який би об'єднав досягнення семасіології та ономасіології [15: 116]. Адже використання номінативної одиниці в новій для неї семантичній функції "залежно від ситуації може бути оцінене і як вибір імені, і як його створення. У першому випадку значима трансформація смислу, яка відбувається у слові, в другому важливі мотиви зміненої предметної співвіднесеності, тобто на перший план виступає власне ономасіологічний аспект" [16: 4]. Недоліками, які викликані нехтуванням будь-якого з цих аспектів є те, що в дослідженнях суто семасіологічного характеру розглядається окрема лексема і її семантична структура, тоді як поза увагою залишаються системні зв'язки, невідомо, які мовні процеси призводять до формування саме такої архітекτονіки сем у межах лексеми. І, навпаки, ономасіологія бере до уваги не тільки засоби номінації, а й відношення між мовними одиницями у процесі їх становлення. Такий підхід важко реалізувати в рамках семасіології, оскільки більшість лексем має складну семантичну структуру, не кажучи вже про розгляд їх у комплексі, оперування семасіологічними моделями чи категоріями.

Саме прагнення до аналізу семантичного способу деривації, який дав би змогу зіставити, наскільки активно використовується та чи інша лексема і для творення назв, і як словотвірна база у дериваційному комплексі, зумовлює потребу в інтегративному підході до поставленої проблеми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Тараненко О.О. Номінація // "Українська мова". Енциклопедія Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), М.П.Зяблюк та ін. – Київ, 2000. – С. 385-387.
2. Способы номинации в современном русском языке. – Москва, 1982. – 296 с.
3. Телия В.Н. Номинация // Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева . – 2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – С. 336-337.
4. Языковая номинация. Общие вопросы. – М., 1977. – 359 с.
5. Гриценко П.Ю. Моделювання системи діалектної лексики. – К., 1984. – 255 с.
6. Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання діалектної лексики– К., 1990. – 268 с.
7. Павел В.К. Лексическая номинация: На материале молдавских народных говоров. – Кишинев, 1983. – 231 с.
8. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. – Ч. I. – К., 1984. – 296 с.
9. Леснова В.В. номінація людини та її рис у східнословобожанських українських говірках: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Київ, 1999. – 502 с.
10. Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок. У 2-х т. Т.1. А-Н.– Луцьк, 2000.– 354 с.
11. Євтушок О.М. Атлас будівельної лексики Західного Полісся. – Рівне, 1993. – 134 с.
12. Громко Т.В., Лучик В.В., Поляруш Т.І. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини. – Кіровоград, 1999.
13. Горбач О. Словник говірки села Негостина (Румунія) (упорядник Н.Хобзей) // Діалектологічні студії. – Львів, 2003. – Вип. 3. – С. 422 – 453.
14. Поістогова М. Мотивація флорономенів у східно поліських говірках (культивована рослина – дикоросла рослина) // Волинь – Житомирщина. –Житомир, 2001. – Вип. 6. – С. 75 – 90.
15. Евтушевский Ю.И. О природе, типах и направлениях изучения вторичной номинации // Вторичная номинация в современном английском языке: Межвузовский сборник научных трудов. – Пятигорск, 1987. – С. 116–126.
16. Рут М.Э. образная номинация в русском языке. – Екатеринбург, 1992. – 148 с.
17. СУМ – Словник української мови. В 11 тт. – К., 1970 – 1980.

Матеріал надійшов до редакції 15.04.2006 р.

Дяченко Н.Н. Вторичная номинация сквозь призму диалектологических студий.

В статье рассмотрена теоретическая база вторичной номинации, представлены взгляды разных ученых на это явление. На основе проведенного анализа определены пути дальнейших исследований в этой области.

Dyachenko N.M. Secondary nomination through dialectological studies.

The article deals with the theoretical basis of secondary nomination and presents of different scientists views on this phenomenon. The ways of further investigation in the area are defined on the basis of the given analysis